

Nem értjük egymást?

Diálógus, nyelv, ideológia

A MERKUR 1978. 4. számát talán nem is annyira a szerkesztés átgondoltsága emeli meg (a legtöbb tanulmány, esszé *A nyelv ma* kérdéskörében mozog), mint inkább az a különös véletlen, hogy a fogalmak szigorával szóló Habermas és a metaforák asszociatív rendjével bűvészkedő George Steiner egy-egy írása került egymás mellé. Habermas és Steiner a „miért-nem-értjük-egymást” gondjában (mindkét írás az egy kultúrán, egy anyanyelven belüli kommunikáció megértési nehézségeivel foglalkozik) egészen jól megférnek egymással. Az írások külön-külön jókora meglepetéssel szolgálnak. A német társadalomelmélet közismerten spekulatív elkötelezettségű művelőjétől például joggal várhatnók el, hogy „sajátos” vitáinkban azok számára szolgáltatson újabb érveket, akik a ráció mindenhatóságára és az elméleti nyelv felsőbbrendűségére „fogadtak”. Habermas, minden előzetes várakozásra rácáfolva, ezúttal hátat fordít mindenfajta spekulációnak, és az elméleti nyelv közép-európai „nyomorúságának” nagyon is konkrét történeti-gyakorlati elemzését nyújtja. (Jürgen Habermas: *Umgangssprache, Wissenschaftssprache, Bildungssprache*. Merkur, 1978. 4.)

A kölcsönös meg-nem-értés „forró pontjai” szerinte a sajtónyelvben található, melyet az utóbbi időben szinte bekebelezett az elmélet. Habermas nem ért egyet azokkal, akik a sajtónyelv idegen (elméleti) szavakkal való feltöltődését az értelmiségi elit „ellenünk folytatott aknamunkájával” magyarázzák, s a „körmönfont nyelvi uralom” lerázása érdekében keresztshadjáratot hirdetnek a sajtónyelvbe beszűrő „idegen testek” ellen. Ha ugyanis közelebbről szemügyre vesszük, hogy melyek azok a szavak, amelyek agressziót váltanak ki a széles nyilvánosságból, azt tapasztaljuk, a „metaforikus tudatú kultúra” nem általában az idegen szavakra érzékeny (zokszó nélkül viseli el például a technikai, jogi, orvostudományi műszókincs korlátlan beözönlését a sajtónyelvbe), hanem csak a társadalomtudományi terminológiával szemben mutat sajátos közegellenállást. És a társadalomtudományi szakszókincsen belül ellen a tudományos kifejezések ellen tiltakozik a leghevesebben, amelyek az iskolában szerzett klasszikus human műveltséghez való „idilli” viszonyt veszélyeztetik. Habermas ezt azzal magyarázza, hogy a modern társadalomtudományok (pszichoanalízis, tanuláslélektan, állatviselkedés, jeltudomány) új típusú tudással bombázzák köznapit tudatunkat. Olyan fogalmakat csempésznek a sajtó, rádió, televízió nyilvánosságán keresztül eddigi ismereteink rendszerébe, melyek nem csupán kiegészítik, hanem gyökeresen átrendezik mindennapi tudásunkat, Lassanként meg kell tanulnunk „együtt élni” a hipotetikus-elméleti fogalmakkal, amelyek nem hagyják magukat a mindennapok nyelvére lefordítani, hanem eredeti elméleti összefüggésrendszerüket is magukkal hozzák új, sajtónyelvi környezetükbe. Habermas a „strukturális erőszak” példáján szemlélteti a fenti folyamatot. Ez a kifejezés 1969-ben jelent meg először a politológiában (bevezetése Johan Galtung nevéhez fűződik), mégpedig a fejlődő országok olyan típusú függőségét jelölte, amelyet nem a fejlett ipari országok közvetlen politikai befolyása, hanem a világpiac struktúrája határoz meg. Ezt a kifejezést nem a szociológusok, hanem az újságírók vitték aztán át a család belső viszonyainak a magyarázatára. Mi a „strukturális erőszak” a családban? Az a folyamat, melynek során a kihordatlan családi konfliktusok patogén hatása a család leggyengébb tagját terheli a legjobban. Az új terminológia ez esetben „életvilágunk” egy részét helyezi új megvilágításba, s ezáltal nemcsak az önreflexió, hanem az önformálás kritikai eszköztárával látja el mindennapi életünket. Más kérdés, hogy e fogalmi nyelv behatolása a mindennapokba milyen negatív következményekkel járhat (például feszültség léphet fel az elméleti feltételesség és a gyakorlati bizonyosságra való kétségbeesett törekvésünk között). A hipotézisek (s velük az új terminológia is) könnyen elavulhatnak, s ez bizonytalansággal tölti el az embert. De zavarok léphetnek fel magában a kommunikációs folyamatban

is. Mivel a társadalomtudományok kevésbé formalizáltak, a laikus olvasó, aki előtt valamilyen oknál fogva észrevétlen marad a szöveg elméleti megalapozása, megpróbálhatja köznyelvi kontextusban értelmezni az elméleti kifejezéseket, s a nyilvánvaló kudarc csak fokozza elméletellenes ingerlékenységét. A szerző részéről is előfordulhatnak olyan ideológiai csúsztatások, amelyek zavarják a befogadást. Mindegyre negatívumok ellenére Habermas nem a „nyelvtisztogatási akciókban” látja a megoldást. Megállapítja, hogy a sajtónyelv elméleti átrendeződése visszafordíthatatlan folyamat, kudarcral kell hát végződnie minden olyan kísérlet, amely a képes beszéd rejtett tartalékaira hivatkozva vissza kívánja állítani köznapi tudásunk elméleti ártatlanságát. A köznapi bizonyosságok gyors eróziója következtében persze hajlunk arra, hogy a szektáriánus hit „otthonosságába” vagy a népi-nemzeti metaforák közérthető „irodalmi” világába meneküljünk. Habermas megérti ezt a — zsebre — regressziós irányulást, de nem érthet egyet vele.

Az esszéíró George Steinertől ezek után inkább azt várjuk, hogy azok pártjára álljon, akik a képes beszéd otthonosságát áhítazzák. A közép-európai származású és az angolszász empiria világában otthonra talált írótól különben sem idegen a közvetlen, érzékletes beszéd hagyománya. Ezúttal mégis inkább merész elméleti hipotézisek sokaságával hökkenti meg könnyed metaforáinak kútmélyébe bámészkodó olvasóit (George Steiner: *Klasse, Kind, Geschlecht und Sprache*. Merkur, 1978. 4.). Esszéjének központi gondolata az az elképzelés, hogy egymás megértésének nehézségei nem a nyelv kommunikációs funkcióját érintő zavarokkal magyarázhatók. Sokkal célszerűbb abból kiindulni, hogy a társadalom nagyságrendjével és tagoltóságával egyenes arányban nő a nyelv megosztó, elkülönítő, elrejtő, titkolózó funkciója. Ez odáig mehet, hogy bizonyos társadalmi osztályok és etnikai csoportok kifejezőleg csak elkülönültségük jegyeit („azonosítási kódjukat”) kommunikálják. Egy előkelő angol arisztokrata úgy „viseli” affektált hanghordozását, mint egy katonai díszegyenruhát. Fentről lefelé úgy kommunikál, hogy a tényleges üzenetet a nyelvi túljátszás, egyfajta túlkifejező, ironikus beszédmód hálója mögé rejt, melynek egyedüli funkciója az, hogy a beszélő státusfőlényét érzékeltesse. A megalázottak számára a nyelv páncéltüske és fegyver. A denunciatív szóhasználat titkos, bizalmas jelentést csempész az uraktól elbitorolt szavak elváltoztatott lejtésű hangtesté mögé. Az elnyomottak nyelvi „betartásának” minősül a „melósnyelv” tettetett gyámoltalansága, a zsoldosok, bakák, kubikosok durva faragatlansága, az amerikai négerek vontatott-alázatoskodó hanglejtése a fehérekkel való kommunikációban. A megalázottság túlélési módozatai: a nagyhangúság, a káromkodás és a hallgatás.

A kiváltságosak — George Steiner konklúziója szerint — az egész világgal *ugyanúgy* beszélnek, mint egymás közt: pazarolják nemcsak a szótagokat, de a mellékmondatokat, a prepozíciókat is. Az alárendeltek ezzel szemben *másképp* beszélnek a feletteseikkel, mint egymás közt: felfelé takarékoskodnak, maguk közt bőkezűen csillogtatják gazdag kifejezőeszközeiket.

Steiner különösképpen elhanyagolt kérdésnek tartja a marginális csoportok nyelvi sarokbászorítottóságát s védekező nyelvhasználatát. A gyermekek, nők és öregek olyan szimbolikus kisebbségeknek tekinthetők, akik a társadalomban a leginkább magukra vannak utalva. Ha volna a gyermeknyelvnek etnolingvisztikája és etnopszichológiája, annak a gyermeki megalázottság és lázadás jelenségeivel kellene foglalkoznia. A gyermektársadalom a felnőtt nyelv szabályainak ideiglenes felfüggesztésével olyan rebellis aktust hajt végre, amellyel készülő szükségletei számára tör utat a felnőttek világában. Talán nem is lehet „gyilkosabb” gúnyt űzni az elnyomók retorikájából, tabuszavaiból és normatív beszédmódjából, mint amire a gyermeki elszántság vetemedik. A leghatásosabb fegyver mégis a verbális kontaktus teljes leépítése — a gyermeki autizmus. A gyermekek jobban tudják, mint mi, hogy a hallgatással emberek lehet megsemmisíteni. A legmélyebb kommunikációs szakadékokat George Steiner mégis a férfiak és a nők nyelve között feltételezi. Rend szerint válságpillanatokban tárulkozik fel ez a történelmi-biológiai mélységekben gyökerező, az ember evolúciós múltjára visszavezethető alapvető nyelvi kettősség. Kiderül, hogy eddig közönsnek hitt nyelvünk — a szexuális aktusban megvalósuló kommunikáció egész szókincse és nyelvtana — nem rangosabb, mint a benszülöttek és fehérek közti kapcsolatteremtés céljából „összetakolt” siralmas keveréknyelvek akármelyike. A szexuális élet „eldugott kikötőiben használt »pidgin-english«” például csak az adásvétellel kapcsolatos kifejezéseket ismeri. A nemiség „együttes élményéből” (melyben persze mást „él át együtt” a nő meg a férfi) éppenséggel az együttesség közös nyelve hiányzik.

Steiner a megértés-probléma szempontjából igen nagy fontosságot tulajdonít annak, hogy létrejőjön a közvetítés a nyelvhasználat egyedisége és társadalmisága között. Steiner a „privát nyelvben” látja azt a közvetítő mozzanatot, mely összeköti az én közvetlen individualitását a kommunikáció köznyelvi általánosságával. Ha

hiányzik ez a közvetítő láncszem, ha az egymással kommunikálni óhajtó individualitások nem tálnak vagy nem teremtenek maguk számára közös nyelvet (azaz nincs együttes élményük), a nyelv elkerülhetetlenül megkettőzi önmagát. A közlés funkciójától különválnak az elrejtésé, s ez a funkcionális kettősség sajátos „kétnyelvűséget” hoz létre, mely a nyílt hazugságtól az elhallgatásig az információ elrejtésének minden árnyalati lehetőségét magában hordozza. A privát nyelvek intimitáshányadosa nélkül nincs párbeszéd, nincs „fordítás”. (Steiner minden nyelvi megosztottságon alapuló kommunikációs kísérletet az egyik nyelvről a másikra való „fordítással” hoz analóg viszonyba.) Két ember bizalmas kapcsolatában (és a gyűlölet intimitása sokszor még a szeretet intimitásán is túlszét) jöhet csak létre az a privát mozzanat, amely lehetővé teszi, hogy szülő és gyermek, férfi és nő, ember és ember között nem tudatos, mintegy reflexszerű maradjon a nyelvi kapcsolat. Beckett színpadra írt „embertörzsi” között van ilyen titokzatos, mindent legyőző „ozmotikus megértés”, mely bizonyos vonatkozásban a szerelmespárok gyermeki felzabadosultságú gügyögéséhez, az intenzív együttlét során kialakított „mackónyelvéhez” hasonlít. Egyéni, köznapi és privát nyelv szinte tökéletesen fedi ilyenkor egymást, a privát nyelv üvegharangja alatt az ember „félzavakból” ért, de a meta-kommunikációs, paralingvisztikai elemek finom árnyalatából is „ki tudja hallani” a ki-nem-mondott üzenetet. Ez a spontán fordításkészség korrall és a gondolkodási sémák kialakulásával együtt csökken. A jelentésmutatók ilyenkor már befelé mutatnak. Öregek (és dogmatikusok) már csak önmaguk „megrögzött” üzeneteire figyelnek.

George Steinernek azért van szüksége a nyelv antikommunikatív-elrejtő funkciójának elméletére (a „fordítás”-hipotézisre), illetve arra, hogy az egyén nyelvi forrásai közé közvetítőként a privát nyelvet is felvegye, hogy kimutathassa: a közös (privát) nyelv hiányának áthidalása mindnyájunktól nagyfokú tudatosságot követel. Ahol nincs közvetítés, ott egymás megértése reflexből céltudatos aktussá válik, vagy legalábbis azzá kellene hogy váljék. A megértés racionalizálásának is vannak azonban határai. Különösen az ideológiai nyelv bizonyul Steiner szerint igen ellenállónak mindenfajta ésszerűsítéssel szemben. Az ideológiai nyelv nem tud lemondani kulcsszavainak többértelműségéről. A megértés nehézségei tehát nem a szókincs különbözőségéből, hanem inkább az ideológiai ellenfelek szótárának szinte teljes azonosságából származnak. Így történhetik meg, hogy a megértő szándék nem fordításproblémákkal, hanem a saját jelentések elkülönítésével küszködik. Mivel az egymással versengő ideológiáknak nincs szükségük saját terminológiára, a kulcsszavak (béke, haladás, emberi jogok, szabadság, sajátosság stb.) a vitában közprédára bocsátatnak, s az ideológiai harci felek homlokegyenest ellenkező jelentésben használják őket. Az ideológiai ellenfelek nem megérteni akarják egymás szavait, hanem adáz ütközetek viharában el (vagy le)foglalni, majd egymás fejéhez vagdosni azokat.

A. J.

LOHOLÁS AZ ÉSZ UTÁN?

(Time, 1978. 112.)

Thaddeus Kostrubala kaliforniai pszichiáter öt éven át együtt futott a pácienseivel, illetőleg futva — ha nem is gyorsan — gyógyította őket. Szerinte a lassú, kitaró futás (ha úgy tetszik, kocogás) beszédesebbé teszi a páciens, sőt még a társadalmi gátat is áttörő a mindentudó gyógyász és a passzív páciens között. (Páciens — a latin *patior*: 'tűrök, elviselek' szóból.) Kostrubala valaha maratoni futó volt, így nem esik nehezére, hogy magát a kocogást egyfajta gyógy-módnak tekintse. Eddig már két további futó-gyógyászt képezett ki, akik a futó... betegeket depresszió, kábítószerfogyasztás és szkizofréria ellen kezelik, némi sikerrel. A kocogás misztikája — azzal az igénnyel, hogy csodákat művel test és lélek javára — kezdi elborítani az amerikai pszichiátriát. Vannak lélekgyógyá-

szok, akik már megszokott módon mérsékelt levertség ellen kocogást írnak elő pirulák helyett.

Egyesek futás közben igyekeznek meggyőzni a pácienseket a beszélő és kibeszélő kúrák hasznosságáról. Mások pedig úgy vélik, hogy a kitaró futás előidézte vegyi változások komolyabb betegségek ellen is hatékonyak.

Már egy egész irodalom kullog a kocogók után. A *Runner's World* (Rohanók Világa) című folyóirat szerint lehetséges, hogy Kostrubala „gyógyító messiás, aki az elméjünkben megháborodottakat kiveteti a pusztaságból”, természetesen futva.

Néhány tanulmány arról számol be, hogy a kocogás jó hatással van mérsékeltén deprimált neurotikusokra. A Wisconsini Egyetemen végzett teszt megállapítja, hogy heti 30—45 perces kocogás legalább olyan hatásos, mint a beszélő- (kibeszélő-, lebeszélő-?)kúra. Robert S. Brown (Virginiai Egyetem) rájött, hogy

soha senki sem tűnik deprimálnak kocogás közben, és hogy ez a fajta testgyakorlat a lelki levertség esetében többet ér minden pirulánál. Pácienseinek több mint háromnegyede egyheti ilyen kúra után már javulást mutatott! Ronald M. Lawrence pszichiáter szerint „az enyhe depresszió gyakoribb a közönséges náthánál, és határozottan segíteni lehet rajta kitartó testgyakorlással”. Ugyanő alapított egy szervezetet, mely háromezer kocogó-doktort egyesít. „Kocogással gyorsan el lehet érni a tudatalattihoz”, mondja. (A páciens pénztárcájához is elér, óránként 75 dolláros sebességgel.) „Az embert mozgékony állatnak tervezték, de szedentáriássá vált. Távfutással vissza lehet téríteni eredeti mivoltához.” Húsz-huszonöt kilométeres kocogás után páciensei gyakran összeomlanak, sírnak, idegeneknek is elmondják gyermekkori emlékeiket és különböző problémáikat; pontosan az a fajta áttérés ez, amire a hagyományos pszichiátria törekszik.

Annak ellenére, hogy még nincs tudományosan bebizonyítva, egyes kocogó-doktorok úgy gondolják, hogy a futókúra a szervezet vegyi összetételének megváltoztatásával fejti ki gyógyító hatását. A. H. Ismail, a Purdue Egyetem professzora „jelentékeny összefüggést” talál a kocogók hormonszintje és emocionális stabilitásuk között. Kritikusai viszont úgy találják, hogy a pozitív hatás egyszerűen abban a tényben keresendő, hogy pácienseit kiemelte az íróasztalok mögül, kissé megmozgatta őket, és átmenetileg módosított a környezetükön is.

Jerome Katz pszichiáter elismeri, hogy a kocogás beszédesebbé teszi az embereket, de óvatosságra int a túlságosan lelkesedő hívekkel szemben. Általában minden testgyakorlás időleges jó közérzetet vált ki, és eltereli a figyelmet a személyes bajokról.

Clinton Cox, aki se nem lélekgyógyász, se nem pszichológus, hanem a New York-i *Daily News* riportere, a következőképpen határozza meg a kocogókúra titkát: „Szinte lehetetlen a munkahelyi vagy más világi problémákon rágódni, mikor a tested a teljes kimerültség állapotában leledzik.” S ebben van valami.

A FÉLELEM KORSZAKAI (Le Nouvel Observateur, 1978. 726.)

Atombomba, rák, terrorizmus, környezetszennyeződés... Van mitől félni. De vigasztalódjunk. Mi a ráktól való félelem a bubópestistől való rettegéshez képest, a pestistől, amely a XIV. században egy-egy város fele lakosságát néhány hét alatt pusztította el? Vagy mit jelent Hi-

rosima ahhoz az aritmetikai bizonyossághoz képest, amellyel az utolsó fíletet két-három évvel későbbre annak idején eltervezték? Ezrével halunk meg az autósztádákön; a reneszánsz kori erdőben farkasok voltak ezrével. A mai ember a megbolondulástól fél; elődje a Sántától féltette a lelkét. Nincs kizárva, hogy egykor századvégünket mint „a rémület egyensúlyának” korát fogják megjelölni.

A kézikönyvek azt tanítják, hogy „a modern idők hajnalán” egyszerre „nőtt fel” a józan ész, a szabadság és a tudomány; hogy a középkor babonás sötétsége után felvirradt a világosság kora, mikor is feltalálták a *haladást*. Jean DeLumeau könyve (*A félelem Nyugaton*) szerint ez a derülítő felfogás csupán extravagáns optikai csalódás. Természetesen akadt néhány világos koponya Montaigne-től Spinozáig és Pico della Mirandolától Erasmusig Gutenberg is létezett. De valójában a XIV. és a XVIII. század között élt ember számára a jövő még nem volt az, amivé lett.

A világ arra rendeltetett — úgy hitték —, hogy rettentő görcsök között rövid időn belül elpusztuljon. (Ezek a határidők már mögöttünk vannak; most rajtunk a félelem sora. Félelmünk alapja pedig megbízhatóbb, mert ködös képzetek helyett már csak néhány gomb nyomása szükségeltetik, hogy a félelem elmúljon a félelem történéseivel és a *Földnek* nevezett űrhajó légénységének jó részével együtt.)

A kérdés úgy tevődik fel, hogy vannak-e korok, melyekben a félelem sűrűbb, elátkozott századok, mint a miénk is, vagy a reneszánsz, amikor egész népek éltek a rettegés jegyében. Talán nem véletlen, hogy a *csatatörténelem* olyan nagy pályát futott be. Uralkodók és hadvezérek viselt dolgainak taglalása bevált módja annak, hogy ne beszéljünk az emberekről és arról, hogy mi fordul meg a fejükben. Bátorság kellett megírni a félelem történetét. Már ahhoz is bátorság kell, hogy beismerjük: remegünk. Mert a hősök, Hektortól Don Quijotéig, nem félnek, ugyebár. (A történelemben pedig csak hőöket találunk. Minden népnek csak hősei vannak. Mindnek feltűnően kevés a vesztett csatája, és azt a keveset is — természetesen — hősieen vesztette el, túlerő vagy gaz árulás következtében. Mindegyik nép egész történelme folyamán a szabadságért harcolt, a jogért vagy legalábbis az emberi civilizációért.)

A nagyok, az előkelők, a nemes emberek nem féltek soha; az alantas, ostoba, nevetséges félelem a szegények, a szolgák és az asszonyok jellemzője. Minden régi történelemkönyv és hősköltmény ezt tanúsítja.

A félelem annak ellenére, hogy megvetés tárgya — a szerző szerint —, a legáltalánosabb emberi érzés. A görögök, talán hízésképpen, isteni tiszteletben részesítették *Deimoszt* (félelem) és *Phoboszt* (rettegés). Rómában *Pallor* és *Pavor* volt a nevük, s megvoltak a saját szentélyeik. (Egyébként atyjuk a háború istene, anyjuk pedig a szerelem istenője volt.)

Mexikói indián törzsek úgy tudják, hogy a félelem betegség, és gyógyítható. Vannak is asszonyaik, akik gyógyítják. Jean-Paul Sartre szerint „az, aki nem ismeri a félelmet, nem normális; ennek semmi köze a bátorsághoz”. Mindenesetre a félelem mint reflex nélkülözhetetlen a haláltól való ideiglenes megszabaduláshoz. Következik néhány példa a páni félelemre, köztük a Wall Street-i Fekete Csütörtök, az egyiptomiak színáji menekülése 1967-ben, de a francia történelemből is: 1940 júniusa — és Waterloo, ahol „az óriások menekültek”.

A reneszánszt a félelem paroxizmusai rázták meg. Az élet sohasem volt ilyen bizonytalan. Nemcsak a halál fenyegetett, hanem a halálok. Azokon a vidékeken, ahol nem győzött a reformáció, a lelkek hazajártak a purgatóriumból. A jogászokat komolyan foglalkoztatta az a probléma, hogy egy kísértet látogatta ház lakójának kell-e házbért fizetnie. A germán jogban a holttestek is igényelhetek jogszolgáltatást. Viszont Bazelben 1559-ben, mikor rájöttek, hogy egy három éve meghalt gazdag polgár valójában veszélyes eretnek volt, kiásták, és törvényes formák közt kivégezték. (Napjainkból nem említ hasonló példát a szerző, bár lett volna honnan.)

Az élöket gonosz árnyak vették körül. Am mai szempontjaink szerint realisabb veszélyek fenyegették őket, például a fertőzések. Ezekről annyira félték, hogy az el- és felismerésüket is visszautasították. 1832-ben, azon a napon, amelyen a *Moniteur* bejelenti a párizsi kolerát, Heinrich Heine a karneválról számol be, a bulvárokon folyó táncról, a betegek színét utánzó maszkokról, s amikor egy-egy harlekinről lehullt az álarc, napvilágra került az elkékült, halálravált arc...

A XIV. és XVIII. század között a pestis kelt állandó rettegést. Persze, vannak más betegségek is, a tifuszról a „vénszi” betegségekig, de a „fekete halál” jelenti az abszolút rémületet. (Nem nevezik meg, csak körülírják, mint mi tesszük azzal a betegséggel, amelyet az „onkológián” kezelnek. Vagy: bizonyos fogyatékosságban szenvedők nem a vakok, hanem a „nemlátók” egyesületébe tömörülnek.) A XIV. század folyamán harminc év alatt Anglia lakosságának 40 százaléka pusztult el. Ebben a században Európa egyes

vidékein a lakosság kétharmada halt meg pestisben. Marseille-ben 1720-ban 50 000 halott volt: a lakosság fele. Nem ér semmit a hashajtó, az érvágás, a vesztégzár, hiába úzik el a koldusokat, ölik le a disznókat, kutyákat, macskákat, galambokat, hiába viselnek hosszú orrú álarcokat a levegő megszűrése céljából. Mert már a levegőtől is félnek. A kor orvosai pedig megállapítják, hogy a félelem fogékonnyá teszi az embereket a fertőzésre: a megromlott levegő csak akkor idézi elő a betegséget, ha a testben összekeveredik „a félelem kovászával”.

A pokoli kerék a végtelenségig forogna, feltéve, ha meg nem büntetik a bűnösöket. De ha a ragály — mint a viharok vagy a törökök — a csillagzatok káros befolyásának a következménye, akkor nincs menekvés, mert a csillagokat az Uristen mozgatja. Így hát meg kell keresni a bűnösöket vagy a bűnbakokat; e módszer napjainkban is jól működik.

A keresztes háborúk utáni légkör telítve volt zsidóellenességgel. Természetes hát, hogy a „fekete halál” okozói — még mielőtt az eretnekeket vádolták volna — köztük keresték. Nyilván ők idézték fel a démonokat, fertőzték meg a vizet és a levegőt. Azokat, akik véletlenül nem pusztultak el maguk is pestisben, magától értetődően agyon kell verni vagy megegetni!... Ezt jószérvel meg is tették; a járvány tíz-húsz évenként mégis visszatért. A közbeeső idők más, mindennapi félelmek-aggodalmak töltötték ki.

Például a félelem a nőktől.

A könyvnyomtatás elterjedésével a demonológikus kénszerképzetek dagálya is beállt: a nők gonoszleteivel egész — hisztérikus — irodalom foglalkozott. Ez nem meglepő, hiszen a kultúra letéteményesei elsősorban egyházi — nőtlenségi fogadalmat tett — férfiak voltak. Mindig ki voltak téve az elcsábíttatás veszélyének, hiszen tudvalevő, hogy a Sátán kedvelt eszközei a szép nők — és a boszorkányok. A kor szellemi kiválóságai is vallották, hogy az asszony „keserűbb a halálnál, azaz hogy a Sátánnál, melynek neve halál, az Apokalipszis szerint”, valamint hogy „a férfiú gonoszsga is jobb a jóralvól nőnél. Az asszony rossz, gonoszul testi, egészében hús... ő a legbensőbb ellenség, a legbensőbb csapás...”. Az asszony, ha szép — álnok és bűnös; ha csúnya és öreg — bizonyosan boszorkány, a halálnak képmása, „aki megretenti a rettegést, és megfélemlíti a félelmet”.

Különben maga a természet is veszélyes, mert állhatatlan és szeszélyes, akár csak az asszonyok: viharok, jégeső, szivárvány, napfogyatkozás és üstökösök... hosszúhajú, vést hozó üstökösök. Németországban, 1604-ben egy átvonuló

üstököst reitenetes proféciaák kísérték szokatlan nagysága és más hasonlóan nyomós okok miatt. Többek közt a következő csapások fenyegető előhírnökeinek tekintették: „nagy változások a valóságban, a kálvinistákat érő példátlan katasztrófa, török háború, számos viszály az uralkodók közt, felkelések, gyilkosságok, tűzvészek.”

A tudomány is megteszi a magáét: „tudósok” állapítják meg, hogy a teleholdkor született gyermek sohasem lesz egészséges. A mezőgazdasági szakkönyvek viszont melegen ajánlják, hogy a vetést feltétlenül a növekvő hold idején kell végezni.

Az uralkodó osztályok voltak azok, amelyek — Jean Delumeau szerint — fenntartották és mesterségesen fokozták a népet szorongással eltöltő hiedelmeket, mind a Sátánt, mind az asszonyok, a zsidók és az eretnekek gonoszait illetően, vagy a természeti csapások, járványok és bolygók együttállásának magyarázatát tekintve. Gyanúsán hasonlít ez a mai bulvársajtó szenzációt találó módszereire.

Miért önti el a szorongás hulláma Európát éppen a modern idők elején? Erre Delumeau szerint csak egy halom hipotézissel lehet válaszolni. Tény, hogy Európa ekkor a változások, átalakulások, a krónikus bizonytalanság korszakát éli. Ingadoznak a régi gazdasági és politikai struktúrák; az ideológiai, főleg vallási bizonyosságok kérdésessé válnak. A feudális intézmények megingása, a reformáció okozta egyházszakadás, a nagy földrajzi felfedezések feltárta új perspektívák, a Keletről jövő török nyomás bőven elég volt a zavar- és nyugtalanságkeltésre.

A félelem egyik megjelenési formája az éhhaláltól való félelem. Az élelmezés kiegyensúlyozatlan volt, túl kevés vitamint és állati fehérjét fogyasztottak. A húsfogyasztás a XVI—XVII. században csökkent a középkorhoz képest. A gabonatermesztés az állattenyésztés rovására emelkedett. A kenyér árának ingadozása a szó szoros értelmében gyilkos következményekkel járt. Turgot 1774-ben szabaddá teszi a gabonakereskedelmet, és ezzel kirobban a „lisztháború”, ami tulajdonképpen csak a megelőző századok éhségfelkeléseinek „új kiadása” nagyobb léptékben. A legstürűbb „gabonazavargások” pedig 1789 júliusában voltak.

A félelmet, a szorongást, a jövőtől való rettegést, bármi volt valóságos oka, ki is használták: politikai manipulációkra. Az Állam, az Egyház, a Hivatalnokok. Ha a népnek megvan a jó oka a lázadásra, ajánlatos kevésbé jókkal szolgálni neki. Csupáncsak az eszméiket kell kissé átrendezni. Rámutatni a Rossz előidézőire, „a bűnösökre, a Sátánra — természetesen —, de főként követőire, az asszonyokra, a zsidókra, az eretnekekre, a hitelenekre és a boszorkányokra. És — magától értetődik — a pápistákra, református földön, a hugenottákra pedig katolikus területen. Ha pedig nincsenek, fel kell találni őket.” Egy jezsuita írja 1631-ben: „A kínvallatás megtölti boszorkányokkal német földünket. [...] Hogy nem vallottuk be mindnyájan boszorkányvoltunkat, az onnan van, hogy nem kínoztak meg valamennyiünket.” Jean Bodin (1530—1596), a nagy jogász szerint a fődolog az, hogy „a társadalomból kimegyünk a rothadt részeket”. Ezért olyan vallatási technológiát dolgoznak ki, amely lehetővé teszi a vádlott számára, hogy (bólintással való) beismerésre szorítkozzék; nincs is szükségük előre tudni, milyen bűnököt követtek el. Mert sokan közülük „hallgatási szereket” rejtegettek. Mindenesetre — folytatja Jean Bodin mester — „a boszorkányok esetében a szóbeszéd szinte csalhatatlan”.

A feljelentés értékes segítség a boszorkányok, de különösen a vallásgyalázók felkutatásában. A legveszélyesebbek az eretnekek. Az írások tudói körülbelül ötszázféle elhajlót tartottak számon; voltak közöttük borboríták, hydroparatasesek, tascodrogiták és természetesen batrachiták is...

Végül és mindenki számára nyilvánvaló módon: inkább a Sátántól kell félni, mint a pestistől. A farkasok behatoltak Párizsba és a félelem a szívekbe. A hatalom azonban a helyén maradt. Mert — paradoxális módon — ez az egyetlen megnyugtató elem ezekben a kétségbeejtő időkben. Világosan megállapítható „az időbeli kapcsolat a hatalmi interregnum és a felkelések között”; azaz-hogy tekintély és biztonság közt. Így hát a — szellemi és világi — fejedelmek együtt bírják azt az előjogot, hogy uralmon tartásuk a rettegést, és lecsillapítsák a félelmet.

A terror megdöbbenően modern egyensúlya. A borzalom szimmetriája.